

TÓTH ÁGNES

Megfigyelési szempontok és megfigyeltek egy többnemzetiségű községben

Vaskút, 1950–1957

Az egységes állambiztonsági szervezet létrehozása 1945 elején párhuzamosan két vonalon kezdődött meg, ezért azt az első hónapokban a kétközpontúság és működését némi zavar jellemezte.¹ 1944 végén Tömpe Andrást az Ideiglenes Nemzeti Kormány nevében Erdei Ferenc belügyminiszter bízta meg az államrendőrség és azon belül a politikai rendészeti osztály megszervezésével. Ezzel párhuzamosan, Pest bevételének napján, a Magyar Kommunista Párt is döntött a rendőrség kiépítéséről, amit – a jegyzőkönyv tanúsága szerint – a párt kompetenciájába tartozónak tekintett. Arra hivatkozva, hogy hivatalos kinevezés pár napon belül nem várható, saját hatáskörben bízták meg Sólyom Lászlót a budapesti rendőrfőkapitányság megszervezésével és vezetésével, helyettesévé Kádár Jánost választották, míg Péter Gábor a politikai rendőrség megszervezésére és vezetésére kapott felhatalmazást.

Az első jogi szabályozásra az Ideiglenes Nemzeti Kormány Budapestre költözése után, 1945 májusában került sor. Az 1690/1945. ME sz. kormányrendelettel felszabták a csendőrséget, deklarálták az államrendőrség megszervezését. Ezen belül létrehozták a Budapesti és a Vidéki Rendőrfőkapitányságot, az alárendelt vármegyei és városi kapitányságokon belül egységesen négy – bűnügyi, politikai, igazgatásrendészeti és rendőrbírói – osztályt kellett létrehozni. A Budapesti Főkapitányság Politikai Rendészeti Osztályát Péter Gábor, míg a Vidéki Főkapitányságét Tömpe András vezette. Az így kialakított keretek egy rövid időre csökkentették e két személy és az általuk vezetett szervezetek rivalizálását, konfliktusait, de nem oldották meg azokat. Rajk László belügyminiszteri kinevezését követően 1946 októberében az 533.900/1946. BM sz. rendelet önállósította a budapesti politikai rendőrséget a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO) néven. Az új állambiztonsági szervezetbe beolvasztották a vidéki főkapitányságok Politikai Rendészeti Osztályait, irányítását, felügyeletét és ellenőrzését pedig a belügyminiszter immár közvetlenül gyakorolta. A szervezet vezetésével Péter Gábort bízták meg. Az év végén

1 Itt csak az egységes állambiztonsági szervezet létrehozásának vázlatos bemutatására szorítkozunk. Részletes feldolgozását ld. a következő művekben: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 2000.; Trezor. A Történeti Hivatal évkönyve 1. (1999); A politikai rendészeti osztályok 1945–1946. Szerk., bev., jegyz. Krahulcsán Zsolt–Müller Rolf. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2009. (Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1.); Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Jaffa, [Bp.] 2012.

az 535.059/1946. BM sz. rendelettel szabályozták az államvédelmi osztály szervezetét, feladatát és jogkörét. Eszerint feladatkörébe tartozott: a demokratikus államrend és közbiztonság védelméről szóló 1946. évi 7. törvénybe ütköző cselekmények nyomozása és feljelentése; a népbíráskodásról szóló és az 1945. évi 7. törvénybe iktatott háborús és népellenes bűncselekmények nyomozása és feljelentése; az egyesületek keletkezésének és működésének figyelemmel kísérése; a politikai vonatkozású röpiratok szerzőinek és terjesztőinek nyomozása és bejelentése; a bejelentett és tudomásul vett gyűlések lefolyásának megfigyelése; államrendészeti vonatkozású bel- és külföldi adatok gyűjtése és nyilvántartása; javaslattétel az illetékes rendőrhatalóság vezetője számára az állambiztonság vagy közbiztonság szempontjából káros személyek kitiltására, internálására; titkos rádióállomások felderítése; eljárás mindazokban az államrendészeti ügyekben, melyek a Budapesti Főkapitányság, illetve a kapitányság vezetője részére nem voltak fenntartva. Az ÁVO alárendeltségében minden kapitányságon Államvédelmi Osztályokat hoztak létre. A kiemelt jelentőségű helyeken az osztályok mellett államvédelmi előadók és megfigyelők is működtek. A vármegyei és városi államvédelmi osztályok és előadók az illetékes I. fokú rendőrhatalóságtól függetlenül működtek, dolgozóik szolgálatilag nem a rendőrhatalóság, hanem az ÁVO vezetőjének voltak alárendelve. Az alosztályokra tagolódo szervezetten belül külön csoportok foglalkoztak osztrák és német területen a nemzetközi vonatok figyelésével, az Olaszországban élő magyar emigráció bomlasztásával vagy a nyugati határterület szűrőhálózatának működtetésével. Az átalakulást követően a szervezet létszámát ezer fővel emelték.

A későbbiekben az ÁVO tevékenységi területének és hatáskörének folyamatos bővítése annak a folyamatnak a része volt, amelyben az MKP 1945-től tényleges politikai súlyán túl a végrehajtó hatalom kulcspozícióinak megszerzésére törekedett. Egy hónappal Kádár János belügyminiszteri kinevezése után, 1948. szeptember 10-én – a 288.009/1948. BM sz. rendelettel – létrehozták a jelentősen kiszélesített jogkörű BM Államvédelmi Hatóságot (ÁVH). Az anyagilag is függetlenített ÁVH hatáskörébe kerültek az államrendőrség határ-, folyam- és légtérrendészeti hatóságai, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH), valamint az útlevelek kiállításának joga az ország egész területén. Az országhatárok be-, illetve lezárására, a külföldről érkező személyek, áruk, hírek minél teljesebb ellenőrzésére irányuló törekvés mellett, még ebben az évben további jogszabályokkal megerősítve, bővült az ÁVH belső ellenséggel szembeni fellépésének lehetősége is. Első fokú hatósági jogkört gyakorolhatott, illetve a felülvizsgálati eljárásokat is ő végezte az állam érdekei szempontjából aggályos személyek lakóhelyükről való kitiltásakor, rendőrhatalósági felügyelet és őrizet alá helyezésekor. További hatáskör- és szervezeti módosításra került sor 1949 végén. A 4353/1949. MT sz. rendelet megszüntette a BM ÁVH-t, s létrehozta a Minisztertanácsnak közvetlenül alárendelt – így a Belügyminisztériumtól szervezetileg is függetlenített –, 1950. január 1-jétől országos hatáskörű, önálló költségvetési szervként működő Államvédelmi Hatóságot. A főfelügyelet jogát a Minisztertanács egyik tagja gyakorolta, aki formailag a belügyminiszter volt. Az új főhatóság egyesítette a korábbi BM ÁVH-t, a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Fő-

csoportfőnökségét, a Honvéd Határőrséget, valamint a Határrendőrséget. Beosztottai a honvédséggel azonos rendfokozatot viseltek, azzal a különbséggel, hogy a rendfokozat megjelölése előtt „államvédelmi” elnevezést, illetve „áv.” rövidítést kellett használni. Az egyenruha és rangjelzés a honvédségével azonos volt, de a sapkán körbefutó kék színű szalagot és kék színű váll-lapot, a határőrségnél zöld színű szalagot és váll-lapot viseltek. Az ÁVH tisztjei és tiszthelyettesei valamennyien a hivatásos állományhoz tartoztak. A határőrség legénysége megfelelő szempontok alapján kiválogatott, sorozott tagokból állt, akik 3 évig teljesítettek szolgálatot. 1949. december 28-án Péter Gábor altábornagyot az ÁVH főparancsnokává nevezték ki. Alig telt el egy hónap, és az ÁVH 1950. február 1-jén újabb területet szakított ki a Honvédelmi Minisztériumból: megszerezte a katonai elhárítást, bár jelentési kötelezettsége a honvédelmi miniszternek megmaradt. A központi szervezet kiépítésével párhuzamosan folyt a külföldi rezidentúrák felállítása is.

Sztálin halála és az első Nagy Imre-kormány megalakulása után szinte azonnal sor került az ÁVH „állam az államban” függetlenségének felszámolására. A Minisztertanács 1953. július 17-én – az 500/6/1953. számú határozatával – rendelte el az államvédelem visszatérését a Belügyminisztériumba. A függetlenség elvesztése azonban nem járt feltétlenül befolyásvesztéssel. „A Gerő által július 22-én kihirdetett új struktúrában a tárca 26 központi szervezeti egységének fele egyértelmű államvédelmi profilt kapott, de a többi is jórészt az ÁVH-nál szocializálódott tisztek parancsnokolták. [...] Az ekkor kinevezett, összesen harmincegy felső vezetőből huszonheten, a tárca fő tanácskozó testülete, az új belügyi kollégium tizenegy tagjából pedig heten viseltek »áv.« megjelölést a rendfokozatuk előtt. [...] Az ávéhás múltúak, ha nem is a fenti arányban, de szép számmal képviseltették magukat a vidéki parancsnoki gárdában is. 1954-ben a 19 megyei és budapesti főosztályvezető közül 11-en, a 125 járási osztályvezetőből 61-en voltak érintettek.”²

Az 1953 nyarán az államvédelmi testületekben megkezdett átszervezések, az „önkényeskedők” leépítése, az államvédelem tevékenysége törvényességi ellenőrzésének a Legfőbb Ügyészség alá rendelése, az internálótáborokban fogva tartott fokozatos fölülvizsgálata és szabadon engedése, a déli határsáv megszüntetése a forradalom kitöréséig csak részben bontotta le, illetve alakította át azt a struktúrát, amelyet az elmúlt évtizedben a magyarországi társadalom totális ellenőrzésére létrehozottak.

*

Tanulmányomban alapvetően egyetlen dokumentum, Vaskút község objektum-dossziéja³ alapján annak fölvázolására vállalkozom, hogy az 1950-es évek elején

2 Müller R.: i. m. (1. jz.) 59.

3 „A kémelhárítás, a belső reakció elhárítása, a büntetésvégrehajtás, a határőr-felderítés és a fegyveres erőknek a katonai elhárításhoz tartozó szerveinél parancsokban, utasításokban meghatározott objektumokra (intézmények, üzemek stb.), illetve egyes meghatározott témákra (ún. vonalakra) vonatkozó adatok összegyűjtésére szolgáló dosszié.” <http://www.abtl.hu/szakszavak> (a letöltés időpontja: 2013. aug. 30.).

melyek voltak a falu, a vidék megfigyelési szempontjai.⁴ Többnemzetiségű községről lévén szó, az elemzés középpontjában a megfigyelés és az ellenségkép nemzetiségi, mindenekelőtt a németeket érintő vonatkozásai állnak. Azt vizsgálom, hogy „államellenessé”, politikailag megbízhatatlanná tett-e valakit önmagában a német, bunyevác vagy szerb közösséghez tartozás ténye. Érdekelt az is, hogy a különböző – osztály- és politikai – jellegű ellenségképzés szempontjai a nemzeti aspektussal miként fedik egymást.⁵

Ebben a tanulmányban ugyanakkor nem foglalkozom a megfigyelőkkel. Sem a megyei, járási, helyi hivatali struktúrával, sem annak személyi összetételével. Nem foglalkozom részletesen a faluban így vagy úgy, ilyen vagy olyan minőségben – bizalmi informátor, ügynök, társadalmi kapcsolat – kiépített besúgóhálózattal sem. Ezeknek a kérdéseknek a szakszerű és részletes földolgozása csak újabb források bevonásával lehetséges.

Vaskút Bács-Kiskun megyében, Bajától délkeletre, az ország déli határától alig 15 kilométerre fekszik.⁶ Vélhetően kedvező természeti adottságainak köszönheti, hogy évszázadok óta lakott hely, bár a 15. században elnéptelenedett. A 16–17. században a Balkánról érkező, állattenyésztéssel foglalkozó, ezért itt csak ideiglenesen tartózkodó szláv népesség lakta. Még 1724-ben, a területet birtokló Czobor család összeírásában is pusztaként szerepel. A 18. század közepén került a Grassalkovich család tulajdonába. Az új földesúr 1752-ben rendelte el egy önálló település létrehozását, és németeket telepített le. A település lélekszáma az elkövetkező századokban az I. világháborúig nőtt.⁷ A lakosság alapvetően földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott, gazdaságilag folyamatosan erősödött, földvásárlásai révén a szomszéd községek és Pest megye felé is terjeszkedett. Az I. világháború után, 1919-ben szerb megszállás alá került, s csak 1921-ben került vissza ismét Magyarországhoz.

A II. világháborúig a falu lakosságának több mint 90%-a sváb volt. Az 1941. évi népszámláláskor a községben 4705 személyt írtak össze, ebből 638-an magyarnak, 3846-an németnek, 218-an horvátnak, 1 személy szlováknak s 2 személy egyéb nemzetiségűnek vallotta magát.⁸

4 A vidék megfigyelési szempontjait dolgozza fel az egykori NDK vonatkozásában *Regina Teske*: Staatsicherheit auf dem Dorfe. Zur Überwachung der ländlichen Gesellschaft vor der Vollkollektivierung 1952 bis 1958. BF informiert 27. (2006). Bár az egykori NDK-ban kisebbségek hiányában a nemzetiségi szempont nem merülhetett fel, ugyanakkor a különböző területekről érkezett német menekülteket ugyanúgy számon tartották, mint a magyar állambiztonság a szomszédos országokból érkezett magyar nemzetiségűeket.

5 A Rákosi-korszak ellenségképének és bűnbakképzésének mechanizmusára és kategóriáira vonatkozóan ld. *Gyarmati György*: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon (1945–1956). In: A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből. Szerk. Gyarmati György–Palasik Mária. ÁBTL–L’Harmattan, Bp., 2012. 93–130.

6 A község történetére bővebben ld. *Paul Flach*: Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. München, 1983., valamint Vaskút története. Polgármesteri Hivatal, Vaskút, 2001.

7 1870-ben 4660, 1900-ban 5039, 1910-ben 5196 személyt írtak össze.

8 *Iványosi-Szabó Tibor*: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. VIII. Bács-Kiskun megye. KSH, Bp., 1996. 161.

A háború után a németekkel szemben alkalmazott valamennyi jogfosztó, jogkorlátozó intézkedés érintette a falu lakosságát. 1945 januárjában mintegy 160 német nemzetiségű személyt, köztük nőket is, málenkij robotra hurcoltak a Szovjetunióba. A földreform kapcsán földelkobzásokra, a nemzethűségi igazoló bizottsági eljárás során internálásokra, föld- és házelkobzásokra tömegesen került sor. 1946–1947-ben a sváb lakosság mintegy 60%-át kitelepítették Németországba.⁹

A svábok helyére a háború alatt és közvetlenül utána délvidéki magyar menekültek, magyarországi nincstelen magyarok (Mezőtúrról, Sarkadról), valamint bukovinai székelyek és moldvai csángók érkeztek. 1947-ben a szlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény keretében felvidéki magyarokat is telepítettek a községbe. Az 1949-es népszámlálás szerint a község összlakossága 5086 fő volt, ebből 4104 magyar, 721 német, 1 horvát, 3 román, 5 szerb, 211 egyéb délszláv (bunyevác), 37 cigány és 4 egyéb nemzetiségű.¹⁰

A Vaskútra vonatkozó objektumdosszié megnyitását – a szolgálati jegy információi alapján – 1950. augusztus 26-án a bajai kirendeltség egy olvashatatlan nevű alosztályvezetője kérte a BM Kecskeméti Kirendeltségétől, amit Rácz Károly áv. százados engedélyezett.¹¹ A dosszié megnyitását, illetve a korábbiaknál folyamatosabb, szisztematikus anyaggyűjtést vélhetően a déli határsáv létrehozása, pontosabban Vaskút községnek a határsávban való fekvése is motiválta. A jugoszláv–szovjet konfliktusban Magyarország az utóbbi álláspontját kényszerült elfogadni, s a szocialista „béketábor” védelmében 1950. július 1-jétől megerősítette déli határszakaszát. Ez azt jelentette, hogy a katonai és műszaki megerősítés mellett a határ mentén 15 kilométeres sávban rendkívüli intézkedéseket léptettek életbe. Az állandó lakosok külön személyi igazolványt kaptak. Az ideiglenesen beutazók csak külön engedéllyel tartózkodhattak a határsávban. Állandó járőrözést vezettek be, továbbá szigorítottan ellenőrizték a vasút- és autóbuszvonalakat.¹²

Az összesen három kötetes objektumdosszié lezárására 1957. április 10-én került sor.¹³ A község életének, a lakosságnak a megfigyelése azonban nem a dosszié megnyitásával kezdődött. Jól jelzi ezt, hogy a dossziében megtalálhatóak azok az 1945 őszi zalaegerszegi és komáromi szűrőállomásokon felvett jegyzőkönyvek

9 Tóth Ágnes: Telepítések Csátalja, Gara és Vaskút községekben 1945–1949 között. Aetas 1987. 5. sz. 31–57.

10 Iványosi-Szabó T.: i. m. (8. jz.) 161.

11 A dossziét 30–1038/1950. sorszámmal nyitották. Az összesen 3 kötetes objektumdosszié levéltári jelzete Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) O–9555, O–9555/a és 9555/1. Az állambiztonsági szolgálaton belül a dosszié, azaz az objektum, Vaskút felügyelete többször is gazdát cserélt. 1951. október 12-ig Tóth Dezső áv. őrnagy, ezt követően Bodó Rezső áv. őrmester, majd 1952. május 27-től Szliva László vette át „tartásra”, őt követte Pelsöci József áv. alhadnagy, majd Molnár József áv. őrmester. ÁBTL O–9555/a. 8. és O–9555/1. 62.

12 A déli határsáv kialakítására és védelmére részletesen ld. *Orgoványi István*: Határvédelem Magyarország déli határán 1948 és 1953 között. In: A Nagy Testvér szatócsboltja i. m. (5. jz.) 153–169., valamint *Uő*: A déli határsáv 1948 és 1956 között. Bács-Kiskun megye múltjából 17. (2001) 253–298.

13 A lezáró lapot Vinek József rendőr hadnagy, politikai csoportvezető „Baja, 1957. április 10.” keltezéssel írta alá. ÁBTL O–9555/1. 221.

is, amelyeket a nyugati hadifogságból hazatérő sváb férfiakkal készítettek, s itt fűztek le további megfigyelésük szándékával. A falu életéhez kapcsolódó első jelentés, amely a községben tartózkodó földhivatali dolgozókat jellemzi, 1948. március 8-án kelt. Ettől kezdve a különböző tárgyú jelentések folyamatosnak mondhatók. A dossziéba az egyes dokumentumokat nem időrendben fűzték le. Sok közülük, különösen a tematikus listák – mint „kulákok”, „sváb kulákok”, „felvidéki kulákok”, „külhonosok”, „délszlávok” stb. – nincsenek ellátva dátummal és aláírással sem. A többi dokumentummal való összevetésből, valamint az összefüggésekből azonban arra lehet következtetni, hogy ezek többsége még a dosszié megnyitása előtt, 1949-ben keletkezett, mintegy kijelölve a megfigyelések csoportorientációját.

Tartalmi szempontból több dolog is föltűnő. Egyrészt a dossziében fontos eseményekről, a falu közösségének életét meghatározó történekekről egyáltalán nem találhatóak jelentések. Nem tudhatunk meg semmit arról, hogy milyen visszhangja s főleg volt-e gyakorlati hatása a 84/1950. sz. MT-rendeletnek, amely visszaállította a magyarországi németek állampolgári jogegyenlőségét. Közvetlenül nincs jelentés a Tájékoztató Iroda 1948. júniusi határozatát követően megromlott magyar–jugoszláv viszonyok a délszláv kisebbség helyzetére gyakorolt hatásáról sem. S csak utalást találhatunk a községben élő és megbízhatatlannak minősített személyek 1950 nyarán és 1951-ben végrehajtott kitelepítéséről is. Bár a dossziét 1957 tavaszán zárták le, a folyamatos anyaggyűjtés – legalábbis a dossziében lefűzött anyagok ezt jelzik – 1956 nyarán-őszén megszakadt. Így az 1956-os forradalom előkészületeiről, a falu hangulatáról is kevés információt tartalmaz.

Ugyanakkor az anyagban sok az ismétlés, az üresjárat. Az azonos tárgyú – mint az egyház befolyására, a földművesszövetkezet vagy a tanács működésére, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) tevékenységére vonatkozó – jelentésekben több hónap elteltével is a korábbiakban már megírt információk ismétlődnek. Hasonló a helyzet az egyes személyek kapcsán írt környezettanulmányok esetében is. Érezhető a jelentéstevők kényszere: nekik akkor is elő kellett állni valamivel, ha valójában nem történt semmi.

A dossziék alapján – mint jeleztem – a jelentéstevőkről, az adatgyűjtés mikéntjéről csak igen korlátozott érvényességű megállapításokat tehetünk. Annyi azonban ezen dokumentumok alapján is megállapítható, hogy a bajai államvédelmi hivatal rezidensét a községben több hivatásos informátor és társadalmi segítő is tájékoztatta. A dosszié megnyitásokor Vaskút község hálózati lefedettsége – az állambiztonsági szervek titkos segítőinek összessége – teljesnek mondható. Akadt személy, aki a kulákok, a csendőrök, svábok/SS-katonák, „jugókapcsolatosok”, délszlávok, nyugati kapcsolatosok, volt katonatisztek, felvidéki telepések körében vagy éppen a plébánián, a tanácsházán, a földművesszövetkezetben, a termelőcsoportban, a DISZ-ben, a DÉFOSZ-ban vagy az MNDSZ-ben történekekről adott jelentést.¹⁴

A megfigyelések egyik fókusza a különböző szervezetekre irányult. A szervezetekben, csoportokban kiépített ügynökhálózat önmagában is jelzi, hogy a ha-

14 DISZ: Demokratikus Ifjúsági Szervezet; DÉFOSZ: Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége; MNDSZ: Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

talom képviselői az élet minden területének, illetve valamennyi társadalmi csoportnak a megfigyelésére, ellenőrzés alatt tartására törekedtek. Szisztematikus az adatgyűjtés a lakosság politikai megnyilvánulásairól, az egyház tevékenységéről, valamint befolyásáról, a különböző gazdálkodó szervezetekről (termelőszövetkezet, boltok, gyógyszertár, kocsmá). Kiemelt figyelmet kapnak az állam, illetve a párt utasításainak végrehajtói – a tanács és az MDP tevékenysége –, amely szervezetekben az állambiztonság több bizalmas informátora is működött. A gyanakvás mindennel és mindenkivel szemben, a saját szervezeten belül is jelen volt.

Kitüntetett figyelem irányult a nemzeti kisebbségekre is. A német vagy délszláv származás önmagában is ellenséggé tette az adott személyt. Nem, vagy nem feltétlenül volt szükséges megbélyegzéséhez vagyoni helyzete vagy politikai beállítódása. Külön közösségként, csoportként tekintettek a magyarokon belül is a különböző helyről, területről érkezettek. Így következetesen külön (is) megfigyelték a Felvidékről áttelepítetteket, a székelyeket, a Jugoszláviából menekültként érkezettek vagy a földreform kapcsán áttelepült tiszántúliakat.¹⁵ E csoportok itteni életkezdetét segítette, a közösség belső kohézióját jelentette közös múltjuk, azonos vagy hasonló szocializációjuk, közös kulturális tapasztalataik. Magyarorságon ellenére nagyobb mértékben különbözött egy nincstelen viharsarki kubikos egy felvidéki magyartól, mint egy évszázadok óta együtt élő bunyevác vagy sváb a szomszédjában lakó vaskúti magyartól. A hatalom éppen ezért az ugyanazon helyről való származást a közösségi kohézió elemének, s így autonómiát teremtő erőnek tekintette. Ezért ezen kötődések széttörésére, megsemmisítésére törekedett. Ezt egyrészt úgy érte el, hogy az egyes csoportokon belül saját szempontjai szerint új törésvonalakat kreált, másrészt állandósította a bizonytalanság, kiszámíthatatlanság, áttekinthetlenség és szorongás légkörét.

A háború végén – az általános hatalmi törekvéseknek megfelelően – mindenkivel a még a faluban élő vagy az oda visszatérő svábok minősültek veszélyes ellenségnek. Az 1949. március 15-én készült – a déli határ menti községek feltérképezését szolgáló – jelentés a következőképpen fogalmaz: „A község lakóinak száma 5122 fő.

15 Már a község helyzetének feltérképezésekor külön listák készültek ezekről a csoportokról, majd a listákat folyamatosan aktualizálták, változtatták. Az 1948. június 2-i jelentés a szlovákiai áttelepülteket sorolja fel. A listán 16 személy szerepel a következő adatokkal: név, születési hely és idő, anyja neve, családi állapota, feleség/férj neve, gyermekek száma, foglalkozása, jelenlegi lakcíme, mikor jött és honnan. A lista nyilvánvalóan töredékes, de arra vonatkozóan semmilyen utalás nincs, hogy miért éppen ezeket a személyeket vették föl rá. Megkülönböztetett figyelemmel kísérték a Jugoszláviából a háború végén vagy közvetlenül azt követően menekültként érkezett magyar nemzetiségű személyeket, akiket „külhonosok”-ként tartottak nyilván. A szintén Jugoszláviából érkező, de délszláv vagy sváb származású személyeket „jugoszláv állampolgár”-ként tartották nyilván. Többször listázták a helyi „délszlávokat” is. Az első összeállított lista 172 nevet – születési hely, év, foglalkozás – tartalmaz, közülük 91 nő. A listán szereplők többsége 60 feletti, a legidősebb közülük 88 éves. Különösen a nőkről nehéz elképzelni, hogy aktív rendszerellenes tevékenységet fejtenek ki. ÁBTL O-9555 18–19., 31., 37–40., 41/1. A jugoszláv–magyar kapcsolatokat, ill. a jugoszláviai magyarok helyzetét részletesen feldolgozta *Vékás János*: Magyarok a Vajdaságban 1955–1959. Kronológia. Szerk. Tóth Ágnes. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012.

Nemzetiség szerint a következőképpen oszlik meg: 68% magyar, 24% német, 8% bunyevác. A községből igen sok svábot kitelepítettek, földjüket felosztották, így a lakosság 90%-a új földhöz juttatott, 10%-ban régi kisbirtokos. 2 fő 50 holdon felüli gazda van. A község területe 12 405 kat. hold. Vallási szempontból 85%-ban róm. kat., 15-ban református. A lakosság 40%-ban vallásos érzületű, különösen a felvidékről áttelepített magyarok, valamint a székely telepések. Az MDP taglétszáma 610 fő, a NPP 183 fő, a FKGP 286 fő. Ellentétek vannak a lakosság körében, a svábság még itt maradt tagjai gyűlölettel viseltetnek a magyar telepések iránt. A községben működő földműves szövetkezet létszáma 409 fő. Ezen kívül működik 1 tejtételező és 1 hitelszövetkezet, van egy tejüzeme és egy motoros malma. A községnek vasútállomása van, 8 km hosszúságban fut keresztül területén a vasútvonallal.¹⁶

A háború utáni kényszermigrációs folyamatok a község nemzeti és társadalmi összetételét gyakorlatilag egyik napról a másikra megváltoztatták. A helyi szinten is kikényszerített gazdasági, politikai elitcsere a korábbi paraszti polgárosodási folyamat megszakadását és egy erőteljes proletarizálódást eredményezett. Mindez természetesen ezernyi konfliktussal, feszültséggel járt. Az azonban, hogy a jelentés megfogalmazója 1949-ben a kitelepítés következtében számarányában már jelentősen megfogyatkozott, megfélemlített, gazdaságilag marginalizált sváb lakosságot teszi felelőssé a feszültségekért, jelzi, hogy a svábság az „első számú ellenség” jelképévé vált.

Az ellenségkép kialakításának, illetve fixálásának módjába adnak bepillantást a nyugati hadifogságból hazatérő, az SS-ben vagy más német katonai alakulatokban szolgálatot teljesített vaskúti sváb férfiakkal történetek. A község objektumdokumentációjában 27 olyan jegyzőkönyv található, amelyeket többségében 1945 őszen-telén, néhányat 1947-ben a zalaegerszegi vagy komáromi szűrőtáborokban vettek fel. A felülvizsgálat egyik alapvető feladata a hazaérkező korábbi politikai múltjának föltárása volt. Így az előnyomtatott jegyzőkönyv kérdései alapján amellett, hogy az adott személy mikor és milyen körülmények között hagyta el az országot, külföldön hol tartózkodott és mit csinált, számot kellett adnia arról is, hogy korábban milyen pártnak, politikai szervezetnek volt a tagja, teljesített-e fegyveres szolgálatot a nyilaskeresztes pártban vagy a német hadseregben. Elvárták azt is, hogy a megkérdezett megnevezzen a hazatérők körében olyan személyeket, akik a fentebbi szervezeteknek tagjai voltak. A „szűrést” végző nyomozó minden esetben javaslatot tett a kikérdezett személlyel kapcsolatos további eljárásra. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint a 27 személy közül 9 sem a Volksbundnak, sem más pártnak nem volt tagja. Az SS kötelékébe csak 3 személy lépett be önként, a többieket 1944 őszen sorozták be. Mint ismeretes, a magyar és német állam között 1944 tavaszán megkötött szerződés értelmében a magyar állam átengedte a „német népiséghez tartozó”, 17. életévüket betöltött állampolgárait a német fegyveres erők részére. A kihallgatók az SS-be államközi szerződés értelmében, kényszerrel besorozottakat szemrebbenés nélkül hazaárulónak minősítették, akik ezzel „megtagadták magyarságukat”, illetve „elősegítették a németek háborús erőfeszítéseit”.

16 1949. március 15-i jelentés. ÁBTLL O-9555. 14.

A minősítések tehát a tényektől gyakorlatilag elváltak, csakúgy, mint a retorziók. A rendőrnnyomozók lényegében mindenkivel szemben internálást és/vagy népbíró-sági eljárást kezdeményeztek. A Volksbund-tagsággal nem rendelkező, az SS-be kényszerrel besorozott személyek ugyanúgy számíthattak népbíró-sági eljárásra, mint akik a Volksbundban aktív szerepet vállaltak, illetve az SS-be önként léptek be. Ugyanakkor az eljárások megindítása tekintetében is esetlegesség figyelhető meg. A bajai népbíró-ság iratai alapján a „csak” internálásra javasolt személyek közül is több ellen lefolytatták a bírósági eljárást. Ugyanakkor mások peranyaga nem található meg, holott ellenük bírói felelősségrevonást szorgalmaztak. Nem figyelhető meg különbség a büntetési tételekben sem. Általában a vád háborús és népellenes büntetés, a kiszabott letöltendő börtönbüntetés 6 hónap és másfél év közötti. A vádlottakat mellékbüntetésként általában 5 évre eltiltották politikai jogaik gyakorlásától, és súlyos pénzbüntetéssel is sújtották őket.

Részletesebben egyetlen példát ismertetnék, amely rávilágít az eljárás mód-jára. Péter Pál „szűrésére” 1945. december 22-én a komáromi internálótáborban került sor. Az ekkor 46 éves férfi kihallgatójának elmondta, hogy 1941-ben jelentkezett a vaskúti Volksbundba. Mivel tanyán lakott, a szervezet rendezvényeit nem látogatta, s 1943 januárjában, miután a tagdíjat felemelték, megtagadta annak fizetését. 1944. szeptember 18-án kapta meg SS-behívóját. 1945 januárjáig Baján tartózkodott, ahol az alakulatnál különböző alkalmi munkákra osztották be. 1945. január 10-én másik alakulathoz vezényelték, kiképezték, majd harcállást építettek vele. 1945. május 2-án esett angol fogságba, majd a stettini fogolytáborba került, ahonnan december 7-én megszökött. A rendőrnnyomozó arra hivatkozással, hogy Péter Pál önként lett a Volksbund tagja, és SS-alakulatnál fegyveres szolgálatot teljesített, „s ezzel megtagadta magyarságát, ügyének kivizsgálásáig internálását” javasolta.¹⁷ Csongor Gyula, a Bajai Népbíró-ság vezető ügyésze 1946. január 16-án a Bajai Népbíró-ságnak megküldött vádiratában háborús és népellenes büntetéssel vádolta meg Péter Pált. A vádat a következőkkel indokolta: „Mínthogy a terhelt a német hadsereg kötelékébe való bevonulása előtt már a Volksbundnak tagja volt, németbarát magatartást tanúsított, saját maga, saját szabad akarata elhatározásából teremtette meg azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tették a német katonai sorozáson való felvételét, illetőleg a német katonai behívójegy kibocsátását. Ugyanis a német sorozás irányításának feltétele volt – a honvédelmi miniszter rendelete szerint – a német népiséghez tartozás. Mínthogy nem vitás az, hogy a terhelt szabad akarattól a német népiséghez tartozás külső megnyilvánulását saját maga produkálta, így a német hadseregbe, illetve biztonsági szolgálat kötelékébe önként belépőnek kell tekinteni.”¹⁸

17 Jegyzőkönyv, 1945. december 22. ÁBTL O–9555 266–267.

18 Vádirat. Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (Kecskemét) XXV. 16. Bajai Népbíró-ság iratai 1945–1950. 60/1946. A hasonló vádak tömegességét jelzi, hogy a vádirat egy írógéppel sokszorosított egyenvádirat, ahol aktuálisan csak az érintett személyes adatait, valamint a Volksbundba és az SS-be belépés időpontját kellett, lehetett személyre szabottan kitölteni.

Az ügyészi megfogalmazás egyrészt azonosítja a németiséghez tartozást a Volksbund-tagsággal, másrészt figyelmen kívül hagyja, hogy a Volksbund a magyar állam részéről elismert, legálisan működő szervezet volt, harmadrészt sajátos módon eltörli a magyar állam felelősségét azokkal a német származású magyar állampolgárokkal szemben, akiket a SS-kényszersorozáskor átengedett a német államnak. Mi több, áthárítja az adott személyekre ezt a felelősséget, önkéntesnek tüntetve fel az SS-be való belépésüket. A fentebbi ügyészi érvelés a maga nyakatekert módján igyekezett elfedni azt a tényt, hogy Magyarországon a II. világháború után pusztán nemzetiségi származás alapján tömegesen nyilvánítottak személyeket háborús és népellenes bűnössé. Nemcsak a svábokat, de a Jugoszláviával megromlott viszony következtében bűnössé nyilvánították a délszlávokat is. A Bajai Népbíróság 1946. február 12-én tartott tárgyalásán, az ekkor már január közepe óta előzetes letartóztatásban lévő Péter Pál ügyében a következő ítéletet hozta. A bíróság azáltal, hogy a vádlott belépett a Volksbundba, bizonyítottan látta a népellenes büntett elkövetését. Elvetette viszont a háborús büntett vádját, mert nem látta bizonyítottan a népügyészség azon állítását, hogy a vádlott önként lépett az SS kötelékébe. Péter Pált a bíróság 9 hónap letöltendő börtönbüntetésre mint főbüntetésre ítélte, mellékbüntetésként politikai jogai gyakorlásától 5 évre eltiltotta, s a per addigi költségeinek – 6428 pengő – megfizetésére kötelezte. A népügyészség nem fogadta el a háborús büntett alóli felmentést, ezért fellebbezett. A másodfokon eljáró bíróság 1947. május 12-én megerősítette és jogerőre emelte az első fokú ítéletet.¹⁹

A magyarországi németek közül körülbelül 15-20 ezren, kitelepítésüket követően, hosszabb-rövidebb németországi tartózkodás után visszaszöktek. A kitelepülésükkel magyar állampolgárságukat elvesztő személyek hontalanként, hivatalos papírok nélkül, illegálisan éltek az ország területén. A magyar állam, annak érdekében, hogy a visszaszökéseket megakadályozza, 1947 elejétől razziákat tartott, s az elfogottakat internálta, majd hosszabb-rövidebb idő után kitoloncolta az országból. A kitelepítési lehetőségek lezárulása, 1948 júniusa után népbírósági eljárásokban vonta felelősségre az érintetteket. A belügyi és állambiztonsági hatóságok a valóságosnál általában lényegesen nagyobb számúnak tüntették fel a visszatérőket, a veszélyt, illetve a határozott föllépés szükségességét demonstrálandó. Ezeket a személyeket általában kriminalizálták: megélhetésük érdekében lopnak, veszélyeztetik a közellátást, a telepések ellen hangulatot keltenek, a kommunista párt ellen lázítanak. A visszaszökötteket elsősorban itt maradt családtagjaik segítették, de ezzel párhuzamosan megfigyelhető a helyi hatóságok szolidaritása is. A razziák előtt a bujkálókat sok esetben „értésítették”, így elfogásukra és kitoloncolásukra nem került sor.²⁰

Vaskút községben az állambiztonsági szolgálat intenzíven 1949 elején foglalkozott a visszaszököttekkel. Az 1949. január 12-én kelt jelentés 160 Nyugatról visszaszivárgott svábot említ, akik engedély nélkül telepedtek le a községben. Ki-

19 Uo.

20 A jelenség földolgozását ld. *Tóth Ágnes: Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete.* Gondolat, Bp., 2008.

hangsúlyozza a jelentés írója azt is, hogy hallgatólagosan mindenki tud róluk Reile Géza vezetőjegyzőtől Kovács Imre rendőrőrsparancsnokon keresztül a községi előljáróságig. „Miután valamennyi személy külföldi állampolgár, így a KEOKH-hoz tartoznak és kitoloncolandók. Jelenlétük államrendészeti szempontból sem kívánatos a községben, mert rémhíreket terjesztenek, a telepések és táblásgazdálkodás ellen izgatnak, azonkívül ittlétük bátorítólag hat a még meghagyott svábokra, melynek következtében nem egy atrocitás történt már pártfunkcionáriusok és egyéb demokratikus személyek ellen.”²¹

Nyilvánvaló, hogy a visszaszököttek számát illetően jelentősen túloz a jelentés írója, hiszen ezt követően összesen 26 személyt említ meg. Mind a csoport nagyságának eltúlzása, mind a jelzett cselekedeteik – izgatás, az itt maradt svábok bátorítása, konfliktuskeltés, elveszik a munkát a helybeli rászoruló munkanélküliektől – veszélyességük alátámasztására, kriminalizálásukra szolgált. Jellemző ugyanakkor az is, hogy konkrétumokkal nincs alátámasztva a súlyos minősítés. A helyi hatóságok szolidaritását – nem kellően erélyes föllépését – is kifogásolta a dokumentum írója. Éppen ezért a felsorolt személyek előállítását az „államvédelmi nyomozók bevonásával és irányításával” tartotta szükségesnek, mert ha „a közigazgatási osztály fogja ezt végrehajtani, úgy a svábok korábban tudomást szereznek a készülő akcióról”.²²

A tervezett akciót végrehajtották, de az érintett személyek közül többen – Rozmanits Ferenc és családja, Ambruszt József, Marxer Ferenc és családja, Albert József – megszöktek. Az egyes belügyi szervezeteken belüli konfliktusokra is utal, hogy a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságának Szegedi Osztálya – a bajai kirendeltség felettes hatósága – 1949. február 22-én azonnali tájékoztatást kért a megszököttekről. A március 5-én kelt, meglehetősen általános válasszal – amely csak a szökések tényét, valamint azt állapítja meg, hogy az adott személyek ismeretlen helyen tartózkodnak –, nem elégedtek meg. A bajai kirendeltség vezetőjét a megszökött személyekkel szembeni azonnali nyomozás lefolytatására, tartózkodási helyük megállapítására utasították.²³

A későbbi jelentések elsősorban Marxer Ferencre és családjára, Albert József-re, valamint Rozmanits Ferencre fókuszálnak. Ismeretlen a helyi hatóságok előtt Ambruszt József, Huber István pedig valószínűleg azért került ki ebből a csoportból, mert ő és családja valójában nem Németországból tért vissza, hanem a kitelepítő szerelvényről szöktek meg, Pécssett bujkáltak, majd visszatértek a faluba. A visszaszököttekről készült későbbi rendszeres jelentések nem erősítették meg a korábban tett megállapításokat. A visszatértek semmilyen aktivitást nem fejtettek

21 1949. január 12-i jelentés. ÁBTL O-9555 46. A jelentés a következő személyeket sorolja fel: Marxer Ferenc volt bíró, 200 holdas kulák és családja, kb. 7 fő, akik Schádt Vencelnél laktak; Ott Ede és felesége; Kling Ferenc és felesége; Huber István és családja, 3 személy; Rozmanits Ferenc, 3 személy; Hastenteufel Györgyné, aki Gyurai Dánielnél lakott; Egri Józsefné és fia, akik a fiú sógoránál laktak; Schádt János és felesége; Burgmüller Jakab és leánya, akik a délszláv tanítónál laktak; Bergmann József, valamint egy Kind/Kingl nevű személy.

22 1949. január 12-i jelentés. ÁBTL O-9555 46.

23 1949. február 22-i és március 5-i jelentés. ÁBTL O-9555 63-64.

ki, mindannyian családtagjaiknál, rokonaiknál lakva, visszahúzodva, napszámos-munkából tartották el magukat.

Albert Józsefet – aki „60 év körüli, beteg ember, állandóan odahaza tartózkodik és semmi tevékenységet nem fejt ki, felesége Bátmonostor községben szolgál, abból élnek” – fia fogadta be.²⁴ Marxer Ferenc Baján lakott és volt bérlőjénél dolgozott napszámban. „Társaságba nem jár, levelezést folytat vejével, Égi Gáborral, Herle Ferenc és Bohner József volt vaskúti lakosokkal, akik jelenleg Németország szovjet zónájába [!] vannak. Informátorom beszélgetést folytatott Marxerrel, akinek panaszkodott, hogy nagyon nehéz élnie, mert még lakását sem jelentheti be, mert akkor lefognák, és így nagyon nehéz rendes munkát vállalnia, de akármilyen nehéz is, ki akar tartani, mert azokat a svábokat, akiket 1947-ben a szovjet zónába telepítettek ki, még ebben az évben vissza fogják hozni és itt az állami mintagazdaságokban fogják munkára alkalmazni.”²⁵ Marxer lánya és veje, Schadt Keresztély az utóbbi apjánál laktak, állandóan otthon, illetve a tanyán tartózkodtak, nem jártak sehová, és „politikai megnyilatkozásaik sincsenek”.²⁶ Rozmanits Ferenc napközben apja borbélyüzletében dolgozott, felesége pedig saját szüleinél tartózkodott. Az ügynök elbeszélése szerint hálózati úton már provokáltatta is, de „nem reagál és olyan megnyilvánulásai vannak, hogy őt hagyják itt nyugodtan dolgozni, nem vágyik ő sehova, egy szegény ember, akinek az a célja, hogy öreg szüleit segítse”.²⁷

A realitásokat valamennyire figyelembe vevő ügynökök maguk is megállapították, hogy a visszaszökötteknek a „megélhetési kérdés a fő problémája”. Politikai értelemben azonban sorsuk rendezetlensége nemcsak őket, hanem családtagjaikat is befolyásolta. Az egyik ügynök jelentésében arra figyelmeztet, hogy így a választásokon szavazataikkal nem lehet számolni. Most, „amikor minden ki nem telepített sváb szavazati jogot kapott, azt hangoztatják, hogyha nem élnének örökös rettegésben és nem félnének az áttelepítéstől, akkor a Népfontra szavaznának, de így nekik teljesen mindegy, hogy hova szavaznak. Ezt a letargikus hangulatot a visszaszököttek keltik.”²⁸

A visszaszököttekkel szembeni hatósági szigor 1949 nyarára részben enyhült. A már hetek, hónapok óta itt tartózkodókat nem vették őrizetbe, és nem toloncolták ki. Az ekkor érkezők személyes, szoros megfigyelésére már nem vagy nem minden esetben került sor. A megváltozott bánásmódot részben Ausztria és a németországi katonai hatóságok kényszerítették ki. A kitelepítések lezárulása, 1948 júniusa után már nem fogadták be ezeket a személyeket. Ezzel párhuzamosan a magyar

24 1949. március 19-i jelentés. ÁBTL O–9555 75.

25 Uo. 1949. május 3-i jelentés. Uo. 91. Az 1949. május 14-i jelentés új visszaszököttként tünteti föl Resch Mihályné három családtaggal, Schopper Istvánnét egy családtaggal, Kiling Ferencet, Krix Máriát, Hasztenteufel Györgynét, Schweipert Máriát, Égi Józsefet, Bohner Józsefet, Égi Jakabot, Hiezl Edét. ÁBTL O–9555. 107. Ha a visszatelepítésre nem is került sor, 1949–1950-ben sokan tértek vissza a szovjet zónából. Többek között az itt említett Herle Ferenc s egyes adatok szerint Bohner József is.

26 1949. május 3-i jelentés. ÁBTL O–9555 91.

27 1949. március 19-i jelentés. ÁBTL O–9555 75.

28 1949. május 3-i jelentés. ÁBTL O–9555 91.

kormány is megkezdte a Magyarországon élő mintegy 220 ezer német helyzetének legalapvetőbb jogi szabályozását. Mindenekelőtt a szabad lakhelyválasztás és a munkavállalás biztosítására került sor. A 4274/1949. MT számú rendelet azon személyek esetében, akiket Németországba áttelepülésre köteleztek, de áttelepítésükre nem került sor, kimondta, „hogy a lakóhely (tartózkodóhely) megválasztása és a munkavállalás [...] szempontjából a magyar állampolgárokkal egy tekintet alá esnek”.²⁹ Jellemző, hogy az ugyanazon a napon megjelent, a végrehajtást szabályozó belügyminiszteri rendelet „meghatározott kedvezmények”-ként említi a korábbi kollektív hátrányok elvi feloldását. Az érintetteknek 15 napon belül kellett jelentkezniük a tartózkodási helyükhöz legközelebbi rendőrőrsön, ahol kötelesek voltak lakóhelyük bejelentésére is. A jelentkezést elmulasztók a „kedvezményekben” nem részesülhettek. Ennél is nagyobb jelentőségű volt az 1949. december 16-án megjelent 4364/1949. MT számú rendelet, amely a földreform és a telepítés befejezésének egyes szabályairól rendelkezett.³⁰ A jogszabály a ki nem telepített személyek számára visszahagyott ingó és ingatlan vagyon telekkönyvezésének kötelezővé tételével végre stabilizálta a fél évtizede állandóan változásban lévő tulajdoni viszonyokat.

Az intézkedések hatásáról az MDP megyei titkárai jelentést készítettek Kádár Jánosnak. Eszerint a nincstelen svábok örültek, hogy ismét dolgozhatnak, és pozitív hatása volt a birtokrendezés megkezdésének is. Ugyanakkor az illegálisan itt tartózkodók továbbra is féltek, ezért nem jelentkeztek. Egyedül Baranya megye tett említést nagyobb számú jelentkezőről, de nyilatkozni ők sem akartak, mivel „eddig sem politizáltak, ezután sem akarnak”.³¹

A magyarországi német nemzetiségű lakosság teljes jogegyenlőségéről a 84/1950. MT számú rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítették át, úgyszintén azok, akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak [...], magyar állampolgárok és a Magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”³² Bár az áttelepítéssel kapcsolatban kibocsátott korlátozó intézkedéseket nem lehetett többé alkalmazni, a rendelet megjelenése előtt már végrehajtott hatósági intézkedések hatályukat megtartották, „és ezekből kifolyólag kártérítési, vagy egyéb igényt nem lehet érvényesíteni”. Bár a rendelet értelmében a múlt eltöröltetett, ki-ki a maga bőrén tapasztalhatta, mennyire kell ezt komolyan venni.

A Vaskút objektumdossierjában lefűzött jelentések azt bizonyítják, hogy a hatalom a Rákosi-korszakban végig, pusztán származása miatt ellenséges csoportnak tekintette a svábokat. Ennek részben elfedésére törekedett, illetve a származás meghatározta ellenségképhez – mintegy nyomatékosítva azt – más szempontokat is

29 Magyar Közlöny 1949. október 11. A minisztertanácsi rendelet végrehajtását a 245.900/1949. BM sz. rendelet szabályozta.

30 Magyar Közlöny 1949. december 31.

31 irat címe!!! Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest), A Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának iratai 1948–1956. (M-KS 276. f. 54. cs.) 90. ö. e.

32 Törvények, törvényerejű rendeletek 1950. Bp., 1951. 271–272.

társított. A háború alatt az SS kötelékében szolgálatot teljesítőket vagy Volksbundtagsággal rendelkezőket még az 1950-es évek közepén is erre hivatkozva vették nyilvántartásba, illetve figyelték meg. Mindkét csoportról többször is készült kimutatás.

A községben élő egykori Volksbund-tag nők névsorát 1952. december 15-én állították össze. A lista 401 személy adatait – születési idő, hely, foglalkozás, anyja neve és lakcíme – tartalmazza. Hasonló adatokat feltüntetve 1954. április hó 9-én és 11-én is készült lista. Előbbi 87, utóbbi 36 nő nevét tartalmazza. A listákat összevetve megállapítható, hogy az 1954-ben készült listák egymás kiegészítéseinek tekinthetők, azaz nincsenek átfedések köztük, ugyanakkor az 1952-ben készült listával összevetve feltételezhető, hogy annak a szűkítéséről van szó. Az utóbb készült listák bevezetőjében a következő szöveg olvasható: a „bejelentő hivatalon keresztül a rájuk vonatkozó adatok le lettek ellenőrizve és mivel a lánykori nevük a bejelentő hivatalban nem szerepel, azért róluk 3-as számú kartont állítottunk ki és nyilvántartásba lettek véve”.³³ Bár dátum nélküli, közvetlenül a női lista mellett található, így feltételezhetően 1952 végén készült a férfi Volksbund-tagok listája is, amely 115 nevet tartalmaz. A lista nem teljes, csak egy része maradt fent az anyagban.³⁴ Különböző ügynökjelentésekben újra és újra fölbukkan az SS-ben szolgálatot teljesítők névsora is. Ezek azonban esetlegesnek tekinthetők.³⁵ 1952. április 7-én a Nyilaskeresztes Párt tagjairól is készült lista, amelyen 17 személy szerepel. Velük kapcsolatban szintén feltüntetik, hogy ellenőrzésük a bejelentőhivatalon keresztül megtörtént, a 3. számú kartont kiállították és nyilvántartásba vették őket.³⁶

Ideológiai szempontból megbízhatatlannak számított az a személy is, aki vallásos volt, és kapcsolatot tartott egyházi személyekkel. A vallásos szinonimájaként használták a ’reakciós’ vagy ’klerikális’ jelzőt. Vaskút községben mind a felvidéki áttelepülőkkel, mind a helyi svábsággal szemben vádként fogalmazódott meg, hogy a mindenkori pappal, káplánnal jó viszonyt ápolnak, szolidárisak. A katolikus egyház helyi szervezetei – énekkar, ifjúsági csoport, olvasókör – 1948–1949-re gyakorlatilag megszűntek. De a lakosság a miséket, illetve egyéb vallásos rendezvényeket – missziós napok, búcsú – továbbra is nagy számban és rendszeresen látogatta.³⁷ Az állambiztonság a határsávban az egyház, illetve tagjai tevékenységét is kiemelten figyelte. Ezekben a községekben csak azok a papok és apácák

33 Az 1952. december 15-i kimutatás: ÁBTL O–9555 424–439., az 1954. április 9-i: ÁBTL O–9555 41/7–11., az 1954. április 11-i: ÁBTL O–9555 41/5–6. A 3-as kartont azokról a személyekről állították ki, akikről az operatív dossziékban ellenőrzött terhelő adatok voltak. A karton tartalmazta a „kompromittált” személy adatai mellett a szociális származását és helyzetét, pártállását, iskolai végzettségét, nemzetiségét, valamint az általa elkövetett cselekmények rövid leírását is.

34 Dátum nélküli kimutatás. ÁBTL O–9555 422–423. „Vass Ferenc” informátor, akinek feladata a svábok közötti hangadók felkutatása volt, 1952. június 7-én három korábbi Volksbund-tagot, illetve -vezetőt nevez meg (Marxer András, Eckert János, id. Ternai János).

35 Így „Tavaszi” informátor 1954. november 26-i jelentése 32 személyt sorol fel. ÁBTL O–9555/1. 117–118.

36 ÁBTL O–9555 41–42.

37 ÁBTL O–9555 45., 65–66., 88., 162–163., 165–167.

maradhettek, akik az adott járás területén bejelentett állandó lakással rendelkeztek, illetve egyházi funkciójuk is oda kötötte őket.³⁸

Még a határsáv létrehozása előtt költözött a faluba a Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Iskolanővérek néhány tagja, akik a bajai iskoláik államosítását követően elvesztették megélhetésüket. Először egy házat béreltek, de a községi előljáróság annak elhagyására szólította fel őket. Ekkor a plébániára költöztek be, majd részben adományokból, részben alkalmi munkák – varrás, kötés, takarítás – vállalásából tartották fent magukat. A családokat rendszeresen látogató apácák, valamint a meglátogatottak is az állambiztonsági szervezetek megfigyelése alá kerültek.³⁹

„A lefigyelés [!] során megállapítom, hogy az újabb családlátogatások minden agitációs cselekmény nélkül, különösebb politikai beszélgetések nélkül történik [!]. A látogatásuk célja létfenntartásuk biztosítása, melynek keretében különböző könnyebb munkákat vállalnak, pl. kötetést, varrást stb., sőt egyes helyeken kérték a meglátogatottakat, hogy amennyiben lehetséges, úgy őket tavaszkor, illetve nyár folyamán könnyebb mezőgazdasági munkálatoknál alkalmazzák, illetve nyújtsanak módot nekik, hogy a jövő évi kenyerüket a téli hónapokra előre be tudják szerezni.”⁴⁰ A teljes ellehetetlenítést szolgálta, hogy a rendőrség bajai kapitányságának vezetője az alkalmi munkavállalást iparendedélyhez, illetve munkavállalási engedélyhez kötötnék minősítette, ezért valamennyi alárendelt őrsét feljelentés megtételére szólította fel. A helyi rendőrőrsök azonban nem tettek eleget a felszólításnak.⁴¹

Gyanakvásra adott okot az is, ha a kitelepítés által kettészakított családok tartották a kapcsolatot.⁴² A magyarországi tapasztalatok, valamint a kitelepítettek egzisztenciális helyzetének stabilizálódása hatására többen is megpróbálták kitelepülni. Az amerikai követségen benyújtandó kérvényhez csatolni kellett a helyi tanácsok igazolását arra vonatkozóan, hogy a kérelmező hozzátartozóját kitelepítették, és már Németországban él. Vaskút községből 1951 januárjáig 11 személy, Csátalján 23, Bácsborsódon 2 személy kért ilyen igazolást.⁴³

38 *Orgoványi I.*: A déli határsáv i. m. (12. jz.) 259–260.

39 ÁBTL O–9555 94., 287. A bajai iskola történetére vonatkozóan ld. bővebben: A Miasszonyunkról Nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek bajai iskoláiban vezetett krónika. A szöveget gond., jegyz. Kőhegyi Mihály–Merk Zsuzsa. Baja, 1995.

40 1949. március 29-i jelentés. ÁBTL O–9555 77.

41 1949. május 9-i jelentés. ÁBTL O–9555 94. Az apácák működését végig rendszeresen figyelték. ÁBTL O–9555 133., 143–145., 153–154., 283–284., 287.

42 1951. április 25-i jelentés: Dobler Jánosné megfigyelésének egyik indoka, hogy kapcsolatot tart fent kitelepített rokonaival, azoktól csomagot és levelet is kap havonta. ÁBTL O–9555 223–224. Hasonló okok miatt figyelték meg Krix Istvánt is, „akinek szülei Nyugat-Németországban vannak, s akikkel levelezik. Ő maga a vaskúti gazdaságban dolgozik, munkáját becsületesen végzi két évde már. Ugyanis deportálva volt a SZU-ba és 1954-ben jött haza. Beszélgetések folyamán azt mondta, hogy ő meg van elégedve sorsával, mivel jól keres és gondtalanul él.” ÁBTL O–9555/1. 195.

43 1950. január 5-i, valamint 1950. január 16-i jelentés. ÁBTL O–9555 206–208. Hercegszántóról Fischer János és József, akik Jugoszláviából menekült svábok voltak, Vaskútról Égi József mellett Petrich Sebestyénné 1950 végén vándorolt ki.

Az 1940-es évek végére fő ellenséggé a családok és a helyi közösségek gazdasági függetlenségét biztosító árutermelő parasztgazdaságok váltak. A háború után a magyarországi agrártársadalom differenciálódott. A földosztás következtében megnőtt a csak önellátásra alkalmas parasztgazdaságok száma. Az utóbbiakban tevékenykedőket 'dolgozó paraszt'-nak, míg az árutermelést is folytató gazdaságokban dolgozókat 'kulák'-oknak nevezték. A földreform során olyan személyek tömeges földhöz jutására is sor került, akik korábban földműveléssel nem foglalkoztak. A hiányzó szak tudás, a juttatott földek minősége, a parcellák szétszórt elhelyezkedése a hatékony termelés akadálya volt. Az 1945–1948 között többnyire önkéntes alapon szerveződött szövetkezeteket részben ezen hátrányok csökkentése miatt hívták életre.

Rákosi Mátyás 1948. augusztus 20-án Kecskeméten megtartott beszédében hirdette meg a szövetkezetesítést, a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi átszervezését. Míg tehát korábban a hatalom rövid távon a kulákok semlegesítésére, ezt követően nyílt fölszámolásukra, a mezőgazdasági szektorból való eltávolításukra törekedett. Bár a vidék „államosításának” következményeit a falvak lakosságának egésze nyögte, gazdasági erejük, szaktudásuk miatt is a kizsákmányolónak minősített kulákság megtörése volt a fő cél. Ennek elérését 1949–1950-től a korlátozó rendszabályok egész sora – progresszív adózás és begyűjtési rendszer bevezetése, hitelek megszüntetése, alkalmazottak bérének fölemelése –, valamint a büntetések széles skálája szolgálta. Bár eredetileg csak a 25 katasztrális holdnál nagyobb földdel rendelkezőket nyilvánították kuláknak, később a minősítés szempontjainak tág értelmezésével gyakorlatilag bárkit kulákká minősíthettek.⁴⁴

Vaskút községben a vizsgált időszak alatt több, egymást átfedő, illetve kiegészítő kuláklista is született. A listák adattartalma nem azonos, általában a személy rövid életrajzi adatain – születési hely, idő, anyja neve, családi állapota – túl az adott személy politikai beállítódására, a földbirtok nagyságára vonatkozó információkat is föltüntettek. A kulákságon belül nemzeti hovatartozás szerinti alcsoportokat képeztek. Így az 1948 második felében – pontos kelte nem állapítható meg – összeállított listán 8 magyar, 26 sváb és 21 felvidéki kulákot írtak össze. A listán szereplő magyar személyek eredetileg 23–100 kat. holddal s többük emellett ipari vállalkozással – szatócsbolt, kovácsműhely – is rendelkezett. A földterületek nagy részét ekkorra már valamennyien följánlották az államnak, ténylegesen 8–33 kat. hold közötti területeket birtokoltak. A följánlott, de az állam által még át nem vett területeket általában bérbé adták. A vállalkozásokat a földművesszövetkezet vette át.

A sváb kuláklistán szereplő valamennyi személy korábbi birtoknagysága miatt – 200–250 kat. hold között – került a listára. Az ő birtokaikat, teljes felszerelésüket, vagyonukat – sok esetben házukat is – már 1945-ben, a földreform

44 A kollektivizálás folyamatát részletesen feldolgozta *Ö. Kovács József*: A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Bp., 2012. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 3.) A mezőgazdaság szocialista átszervezését Vaskút vonatkozásában a következő – az ideológiai elfogultságtól sem mentes – földolgozások mutatják be: *Duba János et al.*: A Bácska Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története. Bp., 1976. és Bács-Kiskun Megye Élelmiszergazdaságának 25 éve. Írta és szerkesztette Glied Károly. Kecskemét, 1970.

kapcsán elkobozták. Ekkor már vagyontalanként napszámból vagy ritkább esetben a visszahagyott 6–8 kat. holdon gazdálkodva teremtették elő megélhetésüket. A felvidékieket szintén korábbi birtoknagyságuk miatt minősítették kuláknak, hiszen Magyarországon a földhiány miatt 15 kat. holdban maximálták a számukra juttatható föld nagyságát. Így a Felvidéken a két világháború között birtokolt 30–60 kat. hold, valamint az áttelepítéskor magukkal hozott gazdasági felszerelések – cséplőgép, morzsoló, traktor – miatt bűnhődtek.⁴⁵

A hatalom a megbízhatatlannak, ellenségnek nyilvánított személyeket nemcsak anyagilag és erkölcsileg akarta ellehetetleníteni, de fizikai eltávolításukra, megtörésükre is törekedett. Ez a közösség többi tagjának megfélemlítését is szolgálta. Már a határsáv és az ezzel járó különleges intézkedések bevezetése előtt sor került az első kitelepítésekre. 1950. június 23-án Raile Gábort és családját, továbbá özvegy Égi Mártonné Huber Erzsébetet, valamint felnőtt fiát telepítették ki.⁴⁶ 1951–1952-ben több lista is készült a határsávban lakó nemkívánatos személyekről, amelyek 8–10 család nevét tartalmazzák. A család nagyságától függően így az eltávolítani kívánt személyek számát 35–40 főre tehetjük. Annyi bizonyosnak látszik, hogy valamennyi megbízhatatlannak nyilvánított család eltávolítására nem került sor. Arra vonatkozóan nincsenek információink, hogy ki, illetve milyen ismérvek alapján döntött az egyes személyek kitelepítéséről. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján 1951-ben Huber Istvánt, Fürjes Jánost, dr. Nagy Imrét, valamint Zority Miklóst és családját telepítették ki.⁴⁷ Megítélésünk szerint a végső döntésben az is szerepet játszhatott, hogy valamennyi csoportot – jugoszláviai magyar menekültek, helybeli magyarok, svábok stb. – közvetlenül megfélemlítsék, így mindenholnan emeltek ki családokat.

Összefoglalva megállapítható, hogy a Rákosi-korszakban a nemzetiségi közöshöz tartozás a hatalom szemében önmagában is politikai megbízhatatlansággal párosult. Bár az így ellenségnek nyilvánított személyek „bűnösségét” többnyire más

45 Vaskút. Kulákok. Dátum nélkül. ÁBTL O–9555 23–31.

46 A kitelepítések Bács-Kiskun megyei eseményeit ld. bővebben: „Péntek volt és 23.” Kitelepítések 1950–1953 között a Bács-Kiskun megyei határsávból. [Kiállítási katalógus.] Írta és szerkesztette Nagy Mária–Saád József. Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány, Bp., 2013. július 27-i jelentés: „Raile Gábor, Vaskút, 1901., anyja: Kovács Erzsébet, nő, Vaskút, Petőfi Sándor utca 566. szám alatti lakos, egy gyermeke van, kulák, 100 hold földje és fűszerüzlete volt. Jelenleg 15 hold földje van, demokráciaellenes. Égi Mártonné, Huber Erzsébet, Vaskút, 1902., anyja: Régeisz Mária, egy gyermeke van, Vaskút, Kossuth L. u. 148. szám, kulák, 350 hold földje volt, jelenleg 20 hold földje van, demokráciaellenes. Jelenlegi tartózkodási helyük: Tiszagyenda–Kormópuzta.” ÁBTL O–9555 170.

47 Huber István: Vaskút, 1893., anyja: Dobler Anna, földműves; dr. Nagy Imre: Szabadka, 1911., anyja: Jung Katalin, alkalmi munkás, volt ügyvéd. ÁBTL O–9555 337–339. Fürjes János: Újvidék, 1889., anyja: Kovács (?) Irén, temetőőr; Zority Miklós: Vaskút, 1898., anyja: Kricskovics Ivánka, földműves. ÁBTL O–9551/1. 160–161. és ÁBTL O–9555 23. Ugyanakkor egy 1953. december 9-én kelt névjegyzék a következő személyeket tünteti fel mint akik különböző internálótáborokból szabadultak: Arnold István: Vaskút, 1915., anyja: Marxer Júlia; Krix István: Vaskút, 1911., anyja: Bohner Mária; Dudler Péter: Vaskút, 1918., anyja: Rapp Mária; Genál Ferenc: Vaskút, 1912., anyja: Keller Mária; Grunferd Vendel: Vaskút, 1906., anyja: Péter Júlia. ÁBTL O–9555/1. 36.

stigmákkal – klerikális reakció, jobboldali érzelmű, fasiszta szervezetnek, pártnak tagja volt, Nyugaton élő rokonai vannak, vagy éppen Jugoszláviában élőkkel tart fent kapcsolatot – is alátámasztották. Ez az eljárási mód egyrészt a nemzeti elfogultság elfedésére szolgált, másrészt a bűnösség súlyának fokozására, harmadrészt, hogy megszüntesse az adott közösség nemzeti szempontú kohézióját. A megbélyegzés, a diszkriminálás érvrendszerét folyamatosan változtatták, a különböző szempontokat összemosták vagy éppen szétválasztották. Így az érintett személy számára áttekinthetlenné vált, hogy éppen mikor, mivel vádolják. Ennek megfelelően védekezni sem tudott. A hatalom a szorongás, a félelem eszközét mint társadalomszervező erőt alkalmazta. A végső cél a közösség, az adott személy autonómiájának megszüntetése volt.

TÓTH ÁGNES

ASPECTS OF POLITICAL SURVEILLANCE AND ITS TARGETS IN A MULTIETHNIC VILLAGE

VASKÚT, 1950–1957

The study analyses on the basis of the so-called „object-folder” of the village called Vaskút (Bács-Kiskun county, Hungary) the basic principles of political surveillance in the village and the Hungarian countryside in general in the early 1950s. As the village itself was of a mixed ethnic character, the analysis focuses on the ethnic features of surveillance and enemy-construction, with a special regard to the local Germans. The author examines the ways in which the aspects of enemy targeting on a class or political basis overlapped with the national question.

The study, however, does not deal with shadows: it leaves out of consideration both the regional and local institutional network and its personnel. Likewise untreated is the network of beagles – confidential informant, agent, social contact – that operated in the village itself.

The study comes to the conclusion that in the Rákosi period the mere fact of belonging to an ethnic minority was tantamount in the eyes of the Communist authorities to political untrustworthiness. Nevertheless, the intrinsic „culpability” of such persons was generally underpinned by other stigmata – such as clerical reactionary, right-winger, former member of a fascist party or other organisation, having Western relatives, or maintaining contacts with Yugoslav citizens. This procedure served on the one hand to conceal the national bias, and on the other hand it increased the weight of crime. At the same time, it was also suitable for undermining the ethnic cohesion of the community in case. The argumentation of stigmatization and discrimination was in a constant state of flux, the various aspects confounded or separated again as the need arose. As a result, the targeted person became unable to comprehend what he or she was accused of, and consequently also unable to put on any defense. The reigning power applied the means of distress and fear as forces of social organisation. The ultimate aim was to suppress the autonomy of the community and of the person on target.